

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN - 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay
International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Folk Literature & Folk Media

FEBRUARY 2020

Executive Editor : Dr. Subash Nikam

**Principal,
Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Karmaveer Bhausaheb Hiray
Arts, Science and Commerce College,
Nimgaon, Tal. Malegaon Dist. Nasik (MS)**

Co- Editor : Prof. Arjun G. Nerkar

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

**Address : 'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist. Latur 413515**

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

February - 2020

Folk Literature & Folk Media

Executive Editor

Dr. Subhash Nikam

Principal

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

Karmaveer Bhausahab Hiray Arts, Science & Commerce College, Nimgaon,
Tal. Malegaon, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editors

Assisst Prof Arjun G. Nerkar

Dr. Kalyan S. Kokane

Dr. V. D. Suryawanshi

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR,

DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Published by – Dr. Subhash Nikam, Principal, KBH College Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nahik, MS

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The authosr shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs. 1000/-

33	लोकसाहित्य आणि संस्कृती प्रा. डॉ. माने हनुमंत तुकाराम	137-139
34	लोकसाहित्य आणि संस्कृती डॉ. मनिषा दौलतराव सोनवणे	140-142
35	मौखिक स्त्री गीते प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील	143-145
36	लोकसाहित्य संस्कृती प्रा.डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे	146-147
37	लोकसाहित्यातील प्रमुख भटक्या विमुक्तांच्या योगदानाचा अभ्यास प्रा. अंबादास नरसिंगराव पाचंगे	148-150
38	महाराष्ट्रातील लोकगीत आणि लोककला प्रकार, प्रा.पंकज पवार	151-152
39	लोकगीते : संकल्पना, स्वरूप व वर्गीकरण डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे	153-156
40	'लोकसंगीत' प्रा. अशोक एस. जाधव	157-158
41	लोकसाहित्य आणि भारतीय लोककथा प्रा.डॉ.राजेंद्र रामकृष्ण सांगळे	159-162
42	लोकसाहित्य डॉ. रंजना वाळसाहेब पाटील	163-166
43	भारतीय लोककथेची परंपरा डॉ. युवराज देवबा भामरे	167-169
44	आधुनिक कलांमधील लोकाविष्काराचे दर्शन – स्वरूप विवेचन प्रा. डॉ. संभाजी आण्णू शिंदे.	170-174
45	खानदेश लोकसाहित्यातील 'सण-उत्सव' परंपरा डॉ. संजय रतन खैरनार	175-178
46	लोककथेतील समाजदर्शन प्रा. डॉ. शशिकला बबनराव पवार	179-181
47	लोकसाहित्य आणि संस्कृती डॉ. सपना वाल्मिक सोनवणे	182-184
48	भिल्ल लोकसंस्कृतीचा खानदेशी अविष्कार प्रा.विद्या सुर्वे वोरसे	185-187
49	लोकसाहित्य आणि लोकमाध्यमे प्रा. वैशाली गिरधर पाटील	188-191
50	लोकगीतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक दर्शन प्रा. वृषाली सोपान उगळे,	192-195
51	लोकसाहित्य आणि समाज जीवन प्रा. हिरा त्र्यंबक वाघ	196-199

लोकगीते : संकल्पना, स्वरूप व वर्गीकरण

डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे

सहाय्यक प्राध्यापक,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसुल, ता. त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक

लोकसाहित्यातील इतर प्रकारांपेक्षा लोकगीतांचा पसारा अमर्याद आहे. यात ग्रामीण लोकांच्या आशा- आकांक्षा हर्षखेद, रागद्वेष, माया, प्रणय इत्यादी भावना दृग्गोचर झालेल्या आपणास दिसतात. लोकजीवनाचे सत्य दर्शन हीच लोकगीते देऊ शकतात. लोकगीतांचा उदय जनमानसातूनच झालेला आपणास दिसतो. म्हणूनच ते इतर प्रेक्षकांच्या व रसिकांच्या मनाला चटका लावतात. लोकगीतांची भाषा साधी व सुबोध असते. त्यामधील सुप्त भावना आपणास जाणवतात. लोकगीते ऐकताना वा वाचताना निरनिराळ्या भावांच्या बहरलेल्या रंगीबेरंगी ताटव्यांच्या आसमंतात आपण वावरतो की काय असा भास होतो. मातृप्रेम, स्त्रीप्रेम, पतीप्रेम, पत्नीप्रेम, बंधूभगिनी प्रेम-, शिशुप्रेम या लोकगीतात आढळते. प्रेमाच्या या साखरपेरणीने गोडवा येतो. लोकगीतांचा कर्ता ही बहुमोलाची ठेव जनतेला समर्पण करून अज्ञात राहतो.

लोकगीत: संकल्पना व स्वरूप

मराठी लोकसाहित्यात मराठी लोकगीतांचे प्रमाण हे इतर प्रकारांपेक्षा जास्त आहे काही वेळेस लोकसाहित्य म्हणजे लोकगीते असा काहींचा गैरसमज होतो. लोकगीतांचे मागील काही वर्षात मोठ्या प्रमाणात संकलन झालेले आपणास दिसते. पुरुषांच्या लोकगीतांपेक्षा स्त्रीगीते रसिकांना भुरळ पाडणारी व भावनात्मक अशीच आहेत. स्त्रीगीतांमध्ये आशय व रचना या वैविध्यपूर्ण आहेत. म्हणूनच लोकगीते हा लोकसाहित्याचा आत्मा लोकसाहित्याचे ते प्रधान अंग आहे असे म्हणता येईल. लोकगीतांचा प्रवाहा हा कित्येक शतकांपासून मौखिक परंपरेने आपल्या आगळ्यावेगळ्या वैशिष्ट्यांनी समाजमनाला एक वेगळा आनंद देत आहे. समाजाच्या भावना, सुखदुःखे-, आवडीनिवडी, जीवनानुभव आणि त्यांची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी ह्या लोकगीतात आपणास दिसते लोकगीतांमध्ये स्त्रीजीवनाची आणि हृदयाला स्पर्श करणारी स्त्री मनाची स्पंदने स्पष्ट करणाऱ्या विविध भावछटा असलेली मोह चित्रे आहेत. पुरुषांचे वर्णन करणारी कृषीकर्म करताना मनोरंजन उत्सव प्रसंगी आनंदाने धुंद होऊन ही गीते म्हटली जातात. त्यातून आपली संस्कृती तिचे वेगळेपण व संपन्नता याची जाणीव होते मराठी संज्ञाकोशाच्या समन्वयक संपादक विजया राजाध्यक्ष लोकगीत विषयी म्हणतात 'गाणे म्हणजे गळ्याच्या क्रियेने रंजक समुदाय सिद्ध करणे, गायल्याने म्हणजे प्रत्यक्ष प्रयोगाने पूर्ण होते ते गीत. 'लोक' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या समाजस्तराची गीते ती लोकगीते अशी व्याख्या नोंदवता येईल.' २ यावरून डॉ. विजया राजाध्यक्ष यांनी प्रयोगाला असणारे महत्त्व सांगितले आहे. लोकांनी आपल्या प्रयोगाने जे गीत सादर केले ते लोकगीत. गळ्यातील स्वरांना असणारे भाव गायनाने पूर्ण होतात.

ना. रा. शेंडे आपल्या व्याख्येत म्हणतात, "लोकगीते ही तर लोकसाहित्याचा आत्मा आहे. त्या आत्मपिंडातून स्रवणारे विविध भावनिर्झर आणि त्याची लकाकी मनुष्यमात्राच्या जीवनप्रणालीचे प्रकृती आणि प्रवृत्तीचे द्योतक ठरतात." २ लोकसाहित्याचे लोकजीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे व समाज मनातील विविध पैलूंचे दर्शन त्यातून घडते. असाच अर्थबोध या व्याख्येतून आपणास होतो.

डॉ. सरोजिनी बाबर लोकगीतांच्या निर्मितीविषयी म्हणतात "लोकगीत म्हणजे सामूहिक भावनेचा उत्कट आविष्कार होय त्यामुळे या साहित्यप्रकारास कर्तेपणाचा वास कधीच येत नाही. कारण सामान्य लोकांच्या कडून मनाच्या बेभान अवस्थेमध्ये जेव्हा जन्म होतो, तेव्हा त्यांनाही काय घडते याचा उलगाडा न झाल्याने स्वभाविकच ही कविता एकट्याच्या मालकीची ण राहता नकळत सार्वजनिक मालकीच्या खजिन्यात जाऊन पडते." ३ म्हणूनच लोकगीते ही समूहभावाच्या नावावर असतात. त्यांच्यावर इतरांची मालकी दिसत नाही.

लोकसाहित्यामध्ये सर्वप्रथम लोकगीतांचाच अभ्यास मोठ्या प्रमाणात झालेला आढळतो हा अभ्यास चिकित्सक न होता आस्वादानास व भावार्थ प्रकट करण्यास महत्त्व देणारा आहे. काव्य व श्रद्धाभाव या निकषांवर केलेला लोकगीतांचा अभ्यास हा आवर्तित

सापडल्यासारखा वाटतो. लोकगीते ही ज्याप्रमाणे काव्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे तेवढीच ती मानवी जीवनाच्या संस्कृतीचे रक्षक आहेत. ग्रामीण जीवनातील सभ्यतेचे वेद म्हणूनच त्यांना मानलेले आहे. लोकगीतांचा कर्ता अनामिक असतो. लोकगीते ही एका व्यक्तीच्या मालकीची नसतात. लोकगीतांचा नृत्य, नाट्य, संगीत, विधी आणि खेळ यांच्याशी परस्पर संबंध असतो

लोकगीतांचे स्वरूप विशेष

लोकजीवनाच्या सर्वच अंगाला लोकगीते स्पर्श करित असल्याने त्यांना फार महत्त्व आहे. लोकगीतांची व्याप्ती फार मोठी आहे. अनेकविध स्वरूपविशेष लोकगीतांना लाभलेले आहेत. लोकगीत हे नवे व जुनेही नसते. त्याला नेहमी नित्यनूतनता प्राप्त होत असते. त्याचा संबंध हा क्रियेशी असतो जात्यावर ओवी, फेरावरची गाणी, नृत्यखंडगीते, विवाहातील विधी अशा कुठल्या ना कुठल्या क्रियेशी त्याचे संबंध असतात. लोकगीते स्थलांतरक्षम सुद्धा असतात. तसेच काही लोकगीते संकेतबद्ध असतात. लोकगीतात ध्रुवपदाची पुनरावृत्ती होत असते व ते घोळून घोळूनच म्हटले जाते. त्यातून लोक मनाचे दर्शन घडते. लय प्राप्त होते. लोकगीतांमध्ये अनेक वाङ्मयीन गुण असतात. लोकगीतांची भाषा ही बोलीभाषा असते. या भाषेतून आपल्या समाजातील जनतेला, रसिकांना तिचा तात्काळ बोध होतो व आशय प्रकटीकरण योग्य रीतीने होते.

प्रयोगरूपता हे लोकगीतांचे महत्त्वाचे अंग आहे. लोकगीतांच्या संहितेपेक्षा प्रयोगाला जास्त महत्त्व दिले जाते. प्रयोगानेच लोकगीताला परिपूर्णता मिळते. मराठी सज्ञाकोशात असे वर्णन दिसते की, प्रयोगाचा आणि कार्यबद्धतेचा परिणामकारकतेसाठी ध्वनीतत्वांच्या सर्वसाधारण वापरापासून दूर सरकण्याकरिता शब्द, स्वरधूम व लय यांची इष्ट एकत्रित तयार करताना लोकसंविद आपल्या प्रयत्नातून जी समावेशक सादरीकरणे सिद्ध करते, ती लोक आविष्काराच्या अभ्यासकांना अभिप्रेत लोकगीते होत. ४ याच्यावरून आपणास असे दिसते की, लोकगीतांच्या प्रयोगाला किती महत्त्व आहे त्यामुळेच लोकगीतांचा आशय जनमानसांच्या मनापर्यंत पोहचतो.

लोकगीतांमध्ये आशयाची व रचनेची पुनरावृत्ती होत असते. लोकगीतातील आदिबंध कायम असतात तर आदिबंधातून निर्माण होणाऱ्या कल्पनाबंधांना स्थळकाळ, व्यक्ती, संस्कृतीपरत्वे नवी रूपे प्राप्त होतात. लोकगीतांची रचना करणाऱ्यास श्रोत्यांची जाणीवही नसते. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत ही लोकगीते संक्रमित होतात. कित्येक वर्षांची परंपरा या गीतांना असते. या गीतांमधून समूह मनाचा विस्तार हा होत असतो. लोकमनाचे प्रतिबिंब लोकगीतात पडलेले आपणास दिसते. लोकगीतांना प्रयोगमूल्याही असते.

लोकगीतांचे वर्गीकरण

लोकगीतांच्या अभ्यासाला एक दिशा प्राप्त व्हावी यासाठी डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी लोकसाहित्याचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे. "१. लोकगीत २. लोककथा ३. लोकनाट्य ४. लोककथागीते ५. इतर संकीर्ण" ५

या लोकसाहित्यातील उपप्रकारांचे आपणास अभ्यासासाठी वर्गीकरण करावे लागते. लोकगीतांमध्ये अनेक प्रकारची गीते आपणास दिसतात लोकगीतांचे लोकगीते व लोककथागीते हे २ प्रकार पडतात. लोकगीतांमध्ये प्रामुख्याने पुरुषांची गीते, स्त्रियांची गीते व बालकांची बडबड गीते असे तीन प्रमुख प्रकार पडतात. त्यामुळे लोकगीतांचे वर्गीकरण करणे महत्त्वाचे ठरते. हे वर्गीकरण काही तत्वांच्या आधारे करावे लागते. लोकगीतांच्या अभ्यासासाठी वर्गीकरण करणे अभ्यासकांच्या दृष्टीने योग्य ठरते व लोकगीतांच्या विविध प्रकारांची ओळख होते. अनेक अभ्यासकांनी लोकसाहित्याचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लोकगीतांची निर्मितीही विविध प्रेमातून व निरनिराळ्या प्रसंगाच्या निमित्ताने होत आलेली आहे लोकसमूहाच्या पारंपरिक जीवनाचा आविष्कार लोकगीतांमधून होतो. त्यातून लोकजीवनाची विविध अंगे प्रकट होतात. समाजाच्या अनेक सांस्कृतिक गरजा लोकगीते पूर्ण करित असतात. त्यांचे स्वरूप इतके विविध आहे की त्यांचे वर्गीकरण करणे अशक्य ठरते. प्रेरणा, स्वरूप आणि परिणाम या आणि अशा स्वरूपाच्या एखाद्या तत्वाच्या आधारे लोकगीतांचे वर्गीकरण आपणास करता येत नाही. लोकगीतांच्या विविध प्रकारामागे हे सगळेच घटक कमी-अधिक प्रमाणात कारण झालेले आहेत. म्हणूनच लोकगीतांचे वर्गीकरण भिन्न-भिन्न तत्वांच्या आणि विशेषांचा आधार घेऊन झाले आहे. लोकसाहित्याचे स्वरूप या ग्रंथात डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी लोकगीतांचे पुढीलप्रमाणे अभ्यासपूर्ण वर्गीकरण केलेले आहे

१. बालकांची गाणी – १. बडबडगीते, २. बालगीते, ३. नृत्यखेळगीते

२. स्त्रियांची गाणी – १. श्रमगीते- जात्यावरची गीते, कांडणाची गीते २. विधीगीते – लग्न, मुंज, मर्तिक, बारसे डोहाळे ३. नृत्यगीते – फुगडी, झिम्मा, पिंगा, फेराची गाणी. ४. सण उत्सवाची गीते- गौरी, हादगा, ५. उपासना गीते ६. इतर

३. पुरुषांची गीते १. श्रमगीते [भलरी मोटेवरील गाणे, गुरे चरतांना म्हणावयाचे वगैरे गीते] २. विधीगीते [मर्तिक वगैरे] ३. भगतांची उपासनागीते (वासुदेव, गोंधळी, पोतराज, भराडी, वाघे, धनगराचे भगत इत्यादींचे गाणे) ४. सण-उत्सवांची गीते (मरीआईची यात्रा, होळीची गाणी वगैरे) आणि ५. इतर. ”७

या वर्गीकरणात मग स्वरूपभेदानुसार अजूनही वर्गीकरण करता येऊ शकते. उदा. विधीगीते यामध्ये लग्नगीते, मुंज, बारसे, डोहाळे अशाप्रकारे वर्गीकरण करता येते. लोकगीतांचे मुख्य तीनच प्रकार पडतात बालकांची, पुरुषांची व स्त्रियांची गाणी इत्यादी. प्रत्येक प्रकारच्या कार्यात वर्गवारी ही करता येत नाही त्यांचे स्वरूप हे वेगळे असते. श्रमगीते ही पुरुषांची व स्त्रियांची असतात. मात्र जात्यावरचे गाणे आणि मोटेवरचे गाणे यांचे स्वरूप भिन्न असते. स्त्रियांचे जे नृत्यखेळ असतात ते पुरुषांचे नसतात. लग्नासारख्या विधीत स्त्रियाच गीते म्हणतात. पुरुषांचे प्रमाण विधीगीतांमध्ये अल्प आहे. म्हणून पुरुष गीते व स्त्री गीते असे वर्गीकरण करावे लागते. डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी लोकगीतांचे वर्गीकरण सर्व लोकगीतांचा सारासार विचार करूनच केलेले आहे.

विधीगीत व त्यांचे महत्त्व:

विधीगीते म्हणजेच ऋतुप्राप्ती, लग्न, डोहाळे, पुत्रजन्म, पाचवी, बारसे अशा अनेक प्रसंगी म्हटली जाणारी गीते होत. विधींचे आचरण करताना गीतांशिवाय विधी पूर्ण होत नाही. डोहाळ्यापासून ते मर्तिकापर्यंत सोळा संस्कारांची गीते यामध्ये गायली जातात. पुत्रप्राप्ती झाल्यानंतर मुलाला पाळण्यात घालताना पाचव्या दिवशी बारशाच्या दिवशी पाळणे म्हटले जातात बाळाला झोपवताना हे पाळणे म्हणतात.

विवाह हा महत्त्वाचा संस्कार मानला जातो. या विवाहप्रसंगी अनेक गीते म्हटली जातात त्याविषयी डॉ. विश्वनाथ खैरे म्हणतात, “लग्नाच्या गाण्यांची संख्या विपुल आहे. लग्नाच्या निमित्ताने जे वेगवेगळे विधी केले जातात. या विधींच्या निमित्ताने गाणी म्हणण्याची प्रथा आहे.”८ विवाहामध्ये बऱ्याच समाजामध्ये गीते म्हणण्याची प्रथा आहे. भारतीय कुटुंबसंस्थेत विवाह संस्थेला महत्त्व आहे. कारण कुटुंबसंस्था हीच मुळात विवाह संस्थेवर आधारित आहे. विवाहानंतर पती-पत्नीचे एक नवीनच आयुष्य सुरू होते. कुमारीका ते मातृअवस्था हा काळ महत्त्वाचा असतो. हे होणारे स्थित्यंतर नवीन असते. गीतांमुळे त्याला भावनिक आधार मिळतो व मनातली भीती दूर होते. म्हणूनच हे विधीसंबद्ध कार्यक्रम होत असतात.

आपल्या संस्कृतीतून स्त्रीत्व जपणे, तिच्या जीवनात होणारे हे बदल असतात, त्यांना भावनिक आधार देणे हेच ह्या गीतातून स्पष्ट होते. लग्न म्हणजे एक स्थित्यंतर असते. नवऱ्या मुलीची अवस्था विवाहविधीमुळे बदलते. हे होणारे बदल ती त्यामुळेच स्वीकारत असते. विवाहानंतरही तिचे मन रमावे यासाठी नंतरच्या काळात डोहाळे, पुत्रप्राप्ती, पाचवी, बारसे असे कार्यक्रम वेळोवेळी होत असतात व त्यातून स्त्रीगीते गायली जातात. स्त्रियांच्या मनातील भावनांचा भावपूर्ण आणि आत्मविष्कार यामध्ये आपणास दिसतो .

विधीगीतांची निर्मिती स्त्रियांना भावनिक तसेच मानसिक आधार देण्यासाठी झालेली असावी असे आपणास दिसते. विधीचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. १. धर्मविधी आणि २. कौटुंबिक विधी. अर्थात धर्मविधी कुटुंबातच पाळले जात असल्याने या दोन्ही विधीत फार फरक करता येत नाही. विधीसंबद्धतेमुळे कुठल्याही कार्यक्रमांमध्ये सामूहिकता निर्माण होते. धर्मविधी जर असला तर सगळेजण आवर्जून उपस्थित असतात.

विवाहानंतर मुलीचे घर बदलते. माहेराहून ती सासरी येते. सासरी ती रुळावी तिची मानसिक तयारी व्हावी. गर्भारपणात तिला आईची आठवण येऊ नये. बारीक-सारीक घटना, बदल तिने मनमोकळेपणाने इतरांना सांगावेत म्हणून वगैरे कार्यक्रम महत्त्वाचे ठरतात

जन्मानंतर त्याच्या पाचवी चा कार्यक्रम बार्शी करणेही महत्वाचे ठरतात. या विधीतून आईस समाधान लागते. म्हणूनच मातृत्व या गोष्टीला भारतीय संस्कृतीत अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

विधीगीतांचा विचार करताना असे लक्षात येते की सोळा संस्कारांमधील विधींना महत्वाचे स्थान आहे. याशिवाय गौरी-गणपती, नवरात्र, कोजागिरी, मकरसंक्रांत, नारळी पौर्णिमा इत्यादी प्रसंगीही विधी केला जातो. लोकगीते म्हटली जातात. मानवी जीवनातील अनेक स्थित्यंतरांचा मानसिक व भावनिक आधार देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतात.

संदर्भ :-

१. विजया राजाध्यक्ष : (संपा)मराठी संज्ञाकोश, म. रा. सा. आणि सं. मंडळ, प्रथमावृत्ती २००२, खंड ४ था पृ. ३००
२. ना.रा. शेंडे - लोकसाहित्य संपदा-पृ. १२
३. सरोजिनी बाबर -मराठीतील स्त्रीधन, महाराष्ट्र शासन प्रथमावृत्ती, १९६४, प्रस्तावना, पृष्ठ - ९
४. विजया राजाध्यक्ष : (संपा)मराठी संज्ञाकोश, म. रा. सा. आणि सं. मंडळ, प्रथमावृत्ती २००२, खंड ४ था पृ. ३०१
५. प्रभाकर मांडे - लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन,औरंगाबाद प्रथमावृत्ती- २०००, पृष्ठ - १७९
६. तत्रैव - पृष्ठ - २७१
७. विश्वनाथ खैरे -लोकसाहित्यमीमांसा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९८ पृष्ठ - ७०
८. यशवंत शिंदे, माणिक आहेर - बागलानचा भूगोल, यशवंत नियतकालिक,सटाना महाविद्यालय, १९९२ पृ. १

कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे महाविद्यालय निमगाव ता. मालेगाव जि. नाशिक येथील लोकसाहित्य व लोकमाध्यमे या विषयावरील दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात वाचलेला शोधनिबंध

इवलेसे रोप लाविलेले द्वारी....

स्वातंत्रता संग्राम, सहकारिता, शिक्षण, कृषी, अर्थ, व्यापार, उद्योग, आदिवासी कल्याण, राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात योगदान देशात अतिशय प्रभावशाली व्यक्तीमत्व समाजसेवेच्या ध्येय, वकिलीचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर नोकरी वा व्यवसाय न स्वीकारता

• स्वातंत्र्यवीर सावर. अंदमान- 'ने मजसी ने परत मातृभूमीला, सागरा प्राण तळमळला प्रासाद इथे, रम्य जरी मज भारी, झांपडी आईची प्यारी...!'

• खेड्या शाळाशाळांतून पोरं गाऊ लागली, 'भारतमाता आपुली आई, सापाचा विळखा पडलाय पायी,

आता स्वराज्य मिळवायचं औंदा ग म्हणून कारभारनी सोडलाय धंदा ग

जे देशाची रक्षा

स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी साठीचा तो काळ. देशाच वातावरण ढवळून निघाले या सर्व वातावरणाचा प्रचंड प्रभाव शिक्षित उच्च शिक्षित मर्णावच ... ह्याच गोष्टीतून प्रभावित झालेले कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी स्वातंत्र्यचळवळीत पूर्णता झोकून दिले.

१९२६ मध्ये कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी नाशिक जिल्हा मराठा राजकीय परिषद घडवून आणली. निमगाव येथे सत्यशोधक समाजाची परिषद घेण्याचा धाडसी निर्णय घेतला. श्री केशवराव बागडे यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्यशोधक समाजाची परिषद घडवून आणली. नाशिक जिल्ह्यात नाव

१९२८ मध्ये सारावाढी विरुद्ध बागलाण तालुक्यात ब्रिटिशाविरुद्ध मोठा लढा. गोविंदराव देशपांडे हे भावासारखे...

नाशिक जिल्ह्यात काँग्रेस संघटनेचा जोर गोविंदराव देशपांडे यांच्या प्रयत्नाने वाढला. त्यांना वसंतराव नाईक, दादा पोतनीस, दादासाहेब विडकर माधवराव लिमये, यांची साथ मिळाली. कार्यकर्त्यांनी गांधीजींचे संदेश गावोगावी पोहोचविण्याचे कार्य सुरु केले. १९२८ ते ३६ असे ८ वर्षे कर्मवीरांनी अतिशय समाज उपयोगी कामे केली. ज्यामुळे त्यांचा नाव लौकिक वाढला.

१९३६ मध्ये प्रांतिक स्वराज्याच्या निवडणुका जाहीर झाल्या. काँग्रेसने या निवडणुकीत भाग घेण्याचे ठरवले यावेळी अखिल भारतीय काँग्रेस जनसेवा करणाऱ्या लोकप्रिय उमेदवाराच्या शोधात होती. दरम्यानच्या काळात मुंबई राज्याचे प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री शंकरराव देव यांनी पदयात्रा काढून लोकजागृतीचे काम केले होते. आणि या पदयात्रेचे निमित्ताने श्री शंकरराव देव मालेगावला आले होते. मोसम काठावर असलेल्या काकाणी नाट्य मंदिरात काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या उमेदवारी निवडीसाठी सभा आयोजित केली होती. सत्यशोधक समाजाचे सदस्य परंतु मालेगावातील काँग्रेस कार्यकर्त्यांना भाऊसाहेबांबद्दल प्रचंड आदर होता. कर्मवीर भाऊसाहेब जर काँग्रेसमध्ये आले तर जिल्ह्यात नवीन तडफदार अभ्यास कार्यक्षम नेतृत्व मिळेल असा मालेगावच्या कार्यकर्त्यांचा विश्वास असल्याने शंकरराव देव यांच्या मालेगाव भेटीत मालेगाव काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी भाऊसाहेबांना काँग्रेस पक्षात घ्यावे असा मनोदय श्री शंकरराव देव यांच्या समोर ठेवला. त्यानुसार शंकरराव देवांनी मालेगावात भाऊसाहेबांची भेट घेतली. शंकरराव देव यांची भेट झाल्यानंतर कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे प्रभावित झाले.

शंकरराव देव हे महात्मा गांधीजींचे शिष्य होते व आजन्म ब्रह्मचारी व ध्येयवादी नीती तत्वज्ञ होते. शंकरराव देवांनी कर्मवीर भाऊसाहेबांच्यासमोर काँग्रेस शेतकऱ्यांची अवस्था कशी दूर करता येईल याविषयी चर्चा केली. १९३६ मध्ये भाऊसाहेब काँग्रेस मध्ये सहभागी झाले.

१९३७ मध्ये प्रांतिक निवडणुका जाहीर झाल्या. काँग्रेस चे बंडखोर उमेदवार डॉ. भुतेकर कर्मवीर भाऊसाहेब यांचे विरोधात उभे राहिले होते महाराष्ट्रातील तुफानी वक्ते म्हणून भुतेकर मालेगावमध्ये प्रसिद्ध होते. आज जशी मनसेच्या सभांना गर्दी होते तशी गर्दी भुतेकरांच्या सभेला होत होती. भाऊसाहेब शांत व सदविचारी व स्थितप्रज्ञ म्हणून ओळखले जात होते. शेवटी मतदानाचा निकाल लागला. कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे प्रचंड मतांनी निवडून आले. या झालेल्या प्रांतिक निवडणुकीत महाराष्ट्रात काँग्रेसने ५३ पैकी ३० जागा जिंकल्या. या निवडणुकीत बाळासाहेब खेर, स का. पाटील, कोळसे पाटील, तुळशीदास जाधव, गोविंदराव देशपांडे व कर्मवीर भाऊसाहेब हे प्रमुख काँग्रेस कार्यकर्ते निवडून होते.

मंत्रिमंडळ निवडायचे होते तेव्हा बाळासाहेब खेर यांनी मंत्रिमंडळात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना घ्यावे असा सल्ला काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते तुळशीराम जाधव यांना विचारला असता त्यावर जाधव म्हणाले की जनहिताच्या दृष्टीने पहावयाचे असेल तर भाऊसाहेब यांना मंत्रिमंडळात घेणे गरजेचे आहे परंतु प्रथम पासून काँग्रेसला मदत करणारे जुने नेते नगरचे कोळसे पाटील आहेत आपण या दोघापैकी कुणालाही घ्यावे. कर्मवीर भाऊसाहेबांनीच कोळसे पाटील यांना घ्या असे सांगितले. अन नगरच्या कोळसे पाटील यांना संधी मिळाली. पहिला त्याग १९३७ ला कर्मवीरांनी केला. पण नंतर शंकरराव देव यांनी केलेल्या सूचनेनुसार मुंबई राज्याच्या कायदेमंडळ पार्लमेंटपदी भाऊसाहेबांची निवड झाली.

१९३९ ला दुसरे महायुद्ध सुरु झाले. ब्रिटिशांनी काँग्रेसला विश्वासात न घेता हिंदुस्थान या युद्धात सहभागी झाल्याची घोषणा केली. ब्रिटिश सरकारचा हा एकतर्फी निर्णय होता. याचा निषेध म्हणून काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या आदेशानुसार १९३९ मध्ये काँग्रेस मंत्रिमंडळाने राजीनामे दिले

१९३९ च्या नोव्हेंबरमध्ये काँग्रेसने अधिकार संन्यास जाहीर केला. कर्मवीरांनी सत्ता सोडून काँग्रेसच्या म्हणजे गांधीजींच्या आदेशानुसार ब्रिटिश सरकार विरोधी व युद्ध विरोधी कार्यक्रमास सुरुवात केली. काँग्रेसच्या आदेशानुसार संपूर्ण हिंदुस्थानात वैयक्तिक सत्याग्रह आंदोलन सुरु झाले. हे आंदोलन चिरडून टाकण्यासाठी ब्रिटिशांनी काँग्रेस कार्यकर्त्यांची धरपकड सुरु केली होती. नाशिकमध्येही गांधीजींच्या सत्याग्रह कार्यक्रमाच लोण सत्याग्रही दादासाहेब गद्रे यांच्या नेतृत्वाखाली सुरु झाले. त्यांचा तो उत्साह पाहून नाशिक जिल्ह्यातील तरुण काँग्रेस कार्यकर्ते

अखिल
देशपा

सत्याग्रहात सहभागी झाले. अशा वेळेला कर्मवीर भाऊसाहेब कसे मागे राहतील. ५ डिसेंबर १९४० रोजी भाऊसाहेबांनी वैयक्तिक सत्याग्रह केला. कुटुंब सोडून देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेण्याचा ध्यास कर्मवीर भाऊसाहेबांना लागला होता.

काँग्रेसचा आदेश हेच त्यांचे ब्रीद वाक्य होते. त्या आदेशानुसार भाऊसाहेबांनी सत्याग्रह केला. या काळात काकासाहेब गाडगीळ यासारख्या सत्याग्रहीना अटक झाली. तेव्हा देवगिरीकर हे महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. देवगिरीकरांनी भाऊसाहेबांना कायदे मंडळाच्या पोटनिवडणुकीत भाग घेण्यास सांगितले. परंतु देशात असहकार पुकारला असतांना निवडणूक लढायची नाही हे त्यांनी ठरवले व तसे नम्रपणे भाऊसाहेबांनी सांगितले.

या वैयक्तिक सत्याग्रहामुळे त्यांना १९४० मध्ये अटक करण्यात आली व एक वर्ष सक्तमजुरीची व एक वर्ष सश्रम कारावासाची शिक्षा कर्मवीरांनी मोठ्या आनंदाने भोगली. तुरुंगात असताना एक वर्षाच्या कालावधीत कर्मवीरांनी चिंतन केलं आणि सुटका झाल्यानंतर नव्या उत्साहाने काँग्रेस संघटनेच्या कामाला वेळ दिला. ४ वर्षात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे महाराष्ट्रात काँग्रेसमध्ये एक प्रभावी नेते म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

नाशिक जिल्हा सत्याग्रह मंडळाचे कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी नेतृत्व केले. ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध महात्मा गांधीजींच्या सल्ल्याने प्रखर लढा देण्याच्या उद्देशाने त्यांनी नाशिक जिल्ह्यातील सर्व काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांना एकत्र केले. त्यांना सत्याग्रह बाबत योग्य ते मार्गदर्शन केले.

जुलै १९४३ मध्ये काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या बैठकीत पास झालेल्या ठरावात ब्रिटिशांना उद्देशून 'छोडो भारत' असा इशारा देण्यात आला. मालेगावात भाऊसाहेबांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात महात्मा गांधींच्या आदेशानुसार सभा घेतली. ब्रिटिशांच्या दडपशाहीने पोलिसांनी सभा चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळेला मालेगाव येथे गोळीबार झाला. भाऊसाहेबांनी जमावबंदीचा आदेश मोडल्याने ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर खटला भरला. त्यात भाऊसाहेबांना १५ महिन्याची शिक्षा झाली.

१९४५ मध्ये इंग्लंडमध्ये मजूर पक्ष सत्तेवर आला. सत्तांतर झाले. या पक्षाच्या ब्रिटिश सरकारने हिंदुस्थानात मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या व प्रांतिक मंडळाच्या निवडणुका घेण्याचे घोषित केले. लॉर्ड वेव्हेलने कायदेमंडळाच्या निवडणुका घोषित केल्या. मध्यवर्ती कायदे मंडळासाठी महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसने काकासाहेब गाडगीळ व भाऊसाहेब हिरे यांची उमेदवारी जाहीर केली.

या निवडणुकीत कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे निवडून आले. मध्यवर्ती कायदेमंडळाचे भाऊसाहेब सभासद झाल्याने लोकसभेत खासदार म्हणून काम पाहू लागले. खासदार असताना कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना दिल्लीत मामा देवगिरीकर तसेच शंकरराव देव यांची साथ होती. हिंदुस्थानचे हंगामी पार्लमेंट होते. त्यात महाराष्ट्राचे काकासाहेब गाडगीळ, शंकरराव देव भाऊसाहेब हिरे व रत्नाप्पा कुंभार इत्यादी सात सभासद होते. इसवी सन १९४६ मध्ये घटना परिषदेचे काम सुरू झाले त्या परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची निवड झाली. कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे या परिषदेचे सदस्य होते. घटना परिषदेच्या कामकाजाच्या वेळेस कर्मवीरांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याशी विचारविनिमय करण्याची संधी मिळाली.

१९४७ ला नाशिक जिल्हा लोकल बोर्डाचे निवडणूक झाली. त्यातही कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले. पण खासदार असल्याने त्यांना दिल्ली येथे जावे लागत होते. त्यामुळे दोन्ही पदे आपल्याकडे नको म्हणून लोकल बोर्डाच्या अध्यक्षपदी दोधा बोवा यांची निवड करून त्यांच्यावर लोकल बोर्डाची जबाबदारी त्यांनी सोपवली होती.

१९ ऑगस्ट १९४७ रोजी हिंदुस्तान स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्यानंतर पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली स्वतंत्र भारताचे पहिले मंत्रीमंडळ तयार करण्याचे ठरविण्यात आले. या पहिल्या मंत्रीमंडळात १४ मंत्री होते. स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रीमंडळात सहभागी होण्याची संधी कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना मिळाली. परंतु त्यांनी ती नम्रपणे नाकारली. महाराष्ट्रातून या मंत्रीमंडळात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे, काकासाहेब गाडगीळ यापैकी कुणाला घ्यायचे असा प्रश्न निर्माण झाला.

तेव्हा पंडित नेहरूंनी कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे व काकासाहेब गाडगीळ यांना आपल्या भेटीस बोलावले. भाऊसाहेबांना मंत्री म्हणून कोणाला घ्यायचे याविषयी विचारण्याआधीच काकासाहेब अनुभवी आहेत मंत्रीमंडळात त्यांनाच घ्या असे उद्गार कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी काढले. काकासाहेबांना माझा पूर्ण पाठिंबा आहे असे मोठ्या विनयाने भाऊसाहेबांनी सांगितले. त्यानुसार स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रीमंडळात भाऊसाहेबांच्या इच्छेनुसार काकासाहेबांना घेण्यात आले म्हणजे भाऊसाहेब राजकारणात असूनही त्यांना सत्तालोभ नव्हता हे सिद्ध झाले. हा दुसरा खूप मोठा त्यामा कर्मवीरांनी केला.

नुसता त्यागाच नाही तर काँग्रेस पक्षात एकोपा शिकवण्याचं कामसुद्धा कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी केले. उदाहरणार्थ भाऊसाहेब व काकासाहेब गाडगीळ हे दोघेही लोकसभेत विजयी झाले. त्यांचा सत्कार पुणे शहराच्या मध्यभागी मंडई येथे आचार्य प्र. के. अत्रे यांच्या हस्ते आयोजित करण्यात आला होता. या सत्कार समारंभासाठी मोठा जनसमुदाय उपस्थित होता यावेळी अत्र्यांना काकासाहेब म्हणाले 'या सभेत एक तर तुमचे भाषण होईल किंवा माझे' तेव्हा अत्रे त्यांना म्हणाले 'गदी माझ्यासाठी जमली असली तरी सत्कार तुमचा आहे' असे म्हणून अत्रे सभा सोडून जाऊ लागले तेव्हा भाऊसाहेबांच्या ही गोष्ट लक्षात आली त्यांनी अत्रे व काकासाहेब यांची समजूत घातली. दोघांनी भाऊसाहेबांचे ऐकले आणि व्यवस्थित रित्या कार्यक्रम संपन्न झाला. हे एकच प्रातिनिधिक उदाहरण येथे महत्वाचे वाटते. काँग्रेसमध्ये एकोपा टिकवण्याचं काम कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी केलेले आपल्याला दिसतं.

एक सामान्य

अखिल भारतीय काँग्रेसचे ५६ वे अधिवेशन इसवी सन १९५० मध्ये कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी नाशिकला आयोजित केले होते. या अधिवेशनाच्या निमित्ताने कर्मवीरांची कार्यक्षमता, संघटना चातुर्य, नियोजन, या अधिवेशनाचे कर्मवीर स्वागताध्यक्ष होते. या काळातच गोविंदराव देशपांडे सारखे सामाजिक कार्यकर्ते कर्मवीरांना मित्र म्हणून मिळाले होते. महाराष्ट्राच्या राजकीय पातळीवर हिरे व गाडगीळ जोडी चमकली. त्याप्रमाणे नाशिक जिल्ह्यात भाऊसाहेब हिरे यांच्या जोडीला गोविंदराव देशपांडे सुद्धा होते. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष महर्षी पुरुषोत्तमदास टंडन होते. या अधिवेशनाचे नियोजन बघून त्यांनी कर्मवीरांची प्रशंसा केली. या अधिवेशनासाठी अप्पा पटवर्धन, शंकरराव देव, पंडित नेहरू, स का पाटील, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना आझाद, आचार्य दादा, राजगोपाल चार्य, गोविंद वल्लभपंत, डॉ. पट्टाभी, जगजीवनराम, डॉ. गिडवानी असे सर्व काँग्रेसचे नेते होते.

नाशिक व नाशिक रोड रेल्वे स्टेशन या मैदानाला महात्मा गांधी यांच्या स्मरणार्थ गांधीनगर असे नाव देण्यात आले. आजही हे गांधीनगर त्या जागेवर अस्तित्वात आहे. ही त्या अधिवेशनाची ओळख आहे. अधिवेशन भव्य झाले. कर्मवीर भाऊसाहेबांनी स्वागतपर भाषण केले ते अतिशय समर्पक झाले होते भाऊसाहेब आपल्या भाषणात म्हणाले 'राम आणि सीता वनवास काळात याच पंचवटीच्या पवित्र भूमीत वास्तव्य करून राहिली होती तेव्हा राम राज्य स्थापनेचा विचार करण्यासाठी काँग्रेसचे हे ५६ वे अधिवेशन नाशिक येथे भरले आहे हा एक सुखद योगायोग आहे' तसेच या अधिवेशनाच्या आभार प्रदर्शनात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे म्हणाले 'मी एक सामान्य माणसाच्या हितासाठी झटणारा सामान्य माणूस आहे या अधिवेशनाच्या यशस्वितेसाठी काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी जे अखंड परिश्रम घेतले त्याचीच परिणीती या अधिवेशनाच्या कार्यक्रमात आहे'

२६ जाने. १९५० मध्ये भारताची राज्यघटना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केली त्यास्तव महाराष्ट्र काँग्रेसच्यावतीने कर्मवीर यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अभिनंदनाचा ठराव पास केला व अभिनंदन केले. महाराष्ट्र राज्याचा कारभार घटनेला अनुसरून सुरू झाला.

१९५१ व १९५२ हा काळ आणीबाणी सदृश्य होता. १९५३ ला भारतातील व इतर राज्यातील तसेच महाराष्ट्रातील विधानसभेची निवडणूक जाहीर झाली काँग्रेसला महाराष्ट्रात प्रतिकूल वातावरण होते अशा या प्रतिकूल राजकीय वातावरणात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी काँग्रेस पक्षाची बाजू खंबीरपणे सांभाळली या निवडणुकीच्या वेळी मुख्यमंत्री पदाचा नेता भाऊसाहेबांना निवडावयाचा अधिकार होता. पण त्यांनी काँग्रेस ला विजय मिळवणे महत्वाचे मानले. नेता निवडणुकीनंतर बघू असे ते वरिष्ठांना महटले.

प्रतिकूल राजकीय वातावरणात कर्मवीर भाऊसाहेबांनीच काँग्रेसचा जोमाने प्रचार केला त्यातूनच काँग्रेस पक्षाला बहुमत प्राप्त झाले या काँग्रेस पक्षाच्या यशात कर्मवीर भाऊसाहेबांचा फार मोठा हातभार होता यावेळी मुंबई राज्यात नेतृत्व करण्याची संधी कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना होती परंतु त्यांनी मोरारजी देसाई यांचे नाव पुढे केले. हा फार मोठा त्याग कर्मवीरांनी केला कदाचित येथे त्यांनी मोरारजी देसाई यांचे नाव घेतले नसते तर महाराष्ट्राचा इतिहास हा वेगळा असता.

त्यामुळे महाराष्ट्रातील मराठी समुदाय नाराज. मोरारजी देसाई मंत्रिमंडळात महसूल शेती जंगल खाते. कुळकायद्याचे विधेयक पास करून इतिहास घडवला. या कुळ कायद्याने काँग्रेस पक्षातील जमीनदार व सावकार यांचे धाबे दणाणले सर्व जमीनदारांनी या कायद्याला विरोध केला.

कर्नाटकच्या चार जिल्हांच्या आमदारांनी तर विधानसभेवरच बहिष्कार टाकला. भाऊसाहेबांनी कुळकायदा मागे घेऊन जमीनदारांच्या हक्कांचे संरक्षण केल्याशिवाय आम्ही या कायद्यास संमती देणार नाही असं जाहीर केलं. त्यावेळी तत्कालीन मुख्यमंत्री मोरारजी देसाई यांची भेट घेऊन विरोध करण्याची विनंती केली. परंतु यावेळी या कायद्याच्या संदर्भात एकही पाऊल मागे घेणार नाही असे कर्मवीर भाऊसाहेबांनी सांगितले. विधेयक मांडले गेले ते पास झाले आणि आज त्याचे अनुकूल परिणाम आपल्याला दिसत आहेत. कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे काँग्रेस पक्षात व कार्यकर्त्यांत मोठे नाव असल्याने मोरारजी यांनी त्यांचे खच्चीकरण करण्यास सुरुवात केली. कारण भविष्यात त्यांना बसविण्याची ताकद फक्त कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांच्यात होती.

त्यामुळे कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना राजकीय जीवनात अनेक बरे वाईट प्रसंगांना तोंड द्यावे लागले इ. स. १९५६ मध्ये विधिमंडळ पक्षनेते निवडणुकीत मोरारजीविरोधात घेतलेल्या विरोधी भूमिकेमुळे विधिमंडळ पक्षनेतेच्या निवडणुकीत भाऊसाहेबांनी उभे राहू नये यासाठी मोरारजींनी खूप प्रयत्न केले. विशाल मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री कोणी व्हावे असा प्रश्न निर्माण झाला असता मोरारजींनी पुन्हा आपला हक्क सांगितला. कारण त्यावेळचे मुंबई राज्य म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात, मुंबई व मराठवाडा एवढा मोठा प्रांत होते. एकमताने माझी निवड होणार असेल तरच नेतृत्व स्वीकारील माझ्या विरोधात कोणी उभे राहिले. तर मी विधिमंडळ पक्षनेत्यांच्या निवडणुकीत उभे राहणार नाही ही मोरारजी यांची भूमिका होती.

कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे मोरारजींच्या विरोधात उभे राहिले तर मोरारजी माघार घेतील हे स्पष्ट होते. यावेळी बाळासाहेब भारदे यांनी भाऊसाहेबांना आपली उमेदवारी जाहीर करा. सर्व मराठी माणूस तुमच्याकडे आशेने बघत आहे. असे सांगितले. यावेळी भाऊसाहेबांसमोर एक मोठा प्रश्न निर्माण झाला. बाळासाहेब भारदे व इतर नेत्यांच्या आग्रहाखाली भाऊसाहेबांनी आपल्या मुख्यमंत्रीपदाची उमेदवारी जाहीर केली. तेव्हा मोरारजींनी आपल्याऐवजी यशवंतराव चव्हाण यांना भाऊसाहेबांविरोध उभे केले. अशा रीतीने भाऊसाहेब हिरे व यशवंतराव चव्हाण यांच्यात मुख्यमंत्रिपदाकरता लढत झाली. या लढतीत मोरारजी देसाई स का पाटील विदर्भवादी नेते यांच्या पाठिंब्याने यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव कुठेही नसताना निवडून आले पण मोरारजींचा काटा कर्मवीर भाऊसाहेबांनी काढला व पुढे संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यावर मुंबई आपल्याला मिळाली नाहीतर मुंबई

महाराष्ट्राला मिळाली नसती. या निवडणुकीबाबत प्रख्यात साहित्यकार प्र. के. अत्रे म्हणाले की 'यशवंतरावांच्या सिंहासन खाली भाऊसाहेब हिरे यांच्या राजकीय जीवनाच्या अस्थी सापडतील'

या काळात मुंबई प्रांतात केशवराव जेधे व भाऊसाहेब हिरे हे दोनच मराठी नेते मोरारजी देसाईंच्या विरुद्ध उघड-उघड बोलू शकत होते.

कोयना या पहिल्या जलविद्युत प्रकल्पासाठी आग्रही प्रयत्न करणारे व सातत्याने आघाडीवर राहिलेले भाऊसाहेब गिरणा सारख्या प्रचंड क्षमतेच्या महत्वाकांक्षी जलप्रकल्पाचे शिल्पकार होत. "शेती जगली- वाचली" तर शेतकरी जगेल आणि शेतकरी जगला तरच ग्रामीण जीवनात जीव राहिल. भारताची अर्थव्यवस्था कृषिवरच आधारलेली आहे. विकसीत राष्ट्राची उभारणी, कृषि क्षेत्र समृद्ध व विकसीत करण्यासाठी सिंचन क्षेत्र वाढावे, यासाठी भाऊसाहेबांनी जाणीवपूर्वक योगदान दिले. सिंचनातून हरितक्रांतीचे स्वप्न कर्मवीरांनी पाहिलं व सिंचन क्षेत्रात मौलिक काम केले.

सहकार क्षेत्रात शेतीपूरक जेवढे उद्योग त्या काळात उभे राहिले ते सर्व कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांच्या प्रयत्नाने.. महाराष्ट्रातील साखर कारखाने सूतगिरण्या व इतर उद्योग आपल्याला सांगता येतील. राष्ट्रीय अखंडता, एकता, परस्पर बंधुभाव निर्माण व्हावा यासाठी तळमळीचे प्रयत्न करणाऱ्या भाऊसाहेबांनी सन १९६० मध्ये जपान येथे भरणाऱ्या अणुबॉम्ब विरोधी जागतिक शांतता परिषदेत उपस्थित राहण्यासाठी गेलेल्या भारतीय शिष्टमंडळाचे त्यांनी नेतृत्व केले आणि भारताची बाजू ठामपणे मांडून आपल्या देशाची शांतताप्रिय विश्वाची संकल्पना व भूमिका विशद केली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ :- कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत साठी अतिशय मोठे योगदान दिलं संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला अनुकूल असे वातावरण प्र. के. अत्रे यांनीही निर्माण केले. अत्रे यांनी लिहिलेला डोंडूची फुले नावाचा कवितासंग्रह आपण वाचला तर आपल्याला संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ कळायला लागते.

एकदा शिवाजी पार्कर सदोबा पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचा सत्कार होता त्यावेळी सदोबा पाटील म्हणाले 'लोकमान्य नंतर महाराष्ट्राला जर कोणी लोकप्रिय पुढारी मिळाला असेल तर ते कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे होत' त्यावर रात्री प्र. के. अत्रे यांनी नवयुग मध्ये लिहिले की "कोठे तो सिंह आणि कोठे ग्रामसिंह" ही टीका कर्मवीर भाऊसाहेबांना खूप लागली. अत्रेना अशी टीका करायचं सवय होती.

बाळासाहेब ठाकरे व पूल यांचा यांचाही एक किस्सा बाळासाहेब सुनिताबाईंना म्हटले. तुम्हाला पुलंना भाई म्हणतांना कसे वाटत असेल अत्रेनी यशवंतराव चव्हाण व वेणूताई यांनाही निपुत्रिक म्हटले होते.

कर्मवीरांना अत्रे बोलल्याने कर्मवीरांच्या मनात ही गोष्ट होती व एका जाहीर सभेत अत्रे व कर्मवीर समोरासमोर आले तेव्हा कर्मवीर म्हणाले. 'आम्ही आमच्या शक्तीप्रमाणे अत्यंत निष्ठापूर्वक महाराष्ट्राची सेवा करीत असताना काही लोक आम्हाला ग्रामिण असे म्हणावे याचे आम्हाला दुःख होते' समास संपतांना भाऊसाहेबांचा हात हातात घेऊन आचार्य अत्रे म्हणाले भाऊसाहेब जोपर्यंत तुम्ही महाराष्ट्राची सेवा करीत आहात तोपर्यंत मी तुमच्यावर टीका करणार नाही.

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ अतिशय जोराने सुरु झाली. कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी त्यासाठी फार मोठे योगदान दिले. मुंबई महाराष्ट्राला का द्यावी याची अतिशय मुद्देसूद मांडणी केली. मुंबईला पाणीपुरवठा करणारी धरणे कुठे आहेत. मुंबईला भाजीपाला व अन्नधान्य कुठून येते. या सगळ्या गोष्टींचा अभ्यास केला. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनातील ' मुंबई सह महाराष्ट्र मिळवायचाच हा पण कर्मवीर भाऊसाहेबांनी घेतला.

राजकारणापेक्षा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ महत्वाची आहे हे त्यांनी जाणले होते. पक्ष श्रेष्ठींना काय वाटेल ? याची कुठलीच तमा त्यांनी वाळवली नाही. केंद्र व मुंबई सरकार विरोधात तीव्र संघर्ष सुरु ठेवला, राजकारणापेक्षा देशसेवा आपल्या माणसांची सेवा महत्वाची आहे हे भाऊसाहेबांना कळले होते. त्यांनी पक्ष व पक्षश्रेष्ठी यांचा विचार न करता आपल्या वकिलीच्या शिक्षणाचा उपयोग संयुक्त महाराष्ट्रासाठी केला. स्वताच्या राजकीय हिताच्या ब. इतकेच नव्हे तर मागणी मान्य होत नाही, म्हणून महसुलमंत्री पदाचा राजीनामाही भिरकावला. पण मराठी मातीतील थोर सुपुत्र कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे आपल्या ध्येयापासून तसुभरही मागे सरकले नाहीत. मुंबईसह एकसंघ महाराष्ट्र राज्य साकारले. स्वतंत्रता संग्राम, सहकारिता, शिक्षण, कृषि, अर्थ, व्यापार, उद्योग, आदिवासी कल्याण तसेच राजकीय आणि कृतज्ञ आहे अलौकिक प्रतिभाशाली, जाज्वल्य देशाभिमान, जनसामान्यांचे उद्धारकर्ते, शेतकऱ्यांचे कैवारी, दीनपददलितांचे आश्रयदाते, शिक्षण आणि सहकाराचे उद्गाते असलेल्या ह्या महान विभूतीच्या पुण्यमयी योगदानाचा कोणालाही विसर पडणे शक्य नाही.

व्यक्ती असो कि संस्था यांचा जेव्हा गौरव होतो तेव्हा त्यांचे कार्यकर्तृत्व हा मानदंड असतो अशा व्यक्तींच्या जगण्याचा परीघ समाज व कर्मभूमीला स्पर्श करतो. त्यांची कर्मभूमी, ज्ञानभूमी, आणि भावभूमी म्हणजे समाज होय. नदी वाहत जाते तृष्णा भागवते दोन्ही तीरांना समृद्ध करते. सागरात समर्पित होते... तसेच आपल्या जीवन कार्याने आजूबाजूचा परिसर व अनेक व्यक्ती यांना राजकीय, सांस्कृतिक व शैक्षणिक समृद्धी ब्रह्माल करणारी व तरीही त्यापासून अलिप्त राहणारी माणसं कल्पवृक्षासारखी वाटतात.